

HANA LIBROVÁ a žáci

VĚRNÍ A ROZUMNÍ

KAPITOLY
O EKOLOGICKÉ
ZPOZDILOSTI

MASARYKOVA UNIVERZITA

HANA LIBROVÁ a žáci

VĚRNÍ A ROZUMNÍ

KAPITOLY O EKOLOGICKÉ ZPOZDILOSTI

muni
PRESS

VĚRNÍ HANA LIBROVÁ a žáci A ROZUMNÍ

KAPITOLY
O EKOLOGICKÉ
ZPOZDILOSTI

S obrazovým doprovodem Bohdana Laciny

Masarykova univerzita
Brno 2016

Kniha vznikla za finanční podpory Grantové agentury České republiky jako součást projektu „Ekologicky příznivý životní způsob v běhu času“ (GA15-05552S).

Souhlas s otištěním povídky D. Buzzatiho poskytla agentura La Marco Vigevani & Associati Agenzia Letteraria a Kateřina Vinšová.

Nakladatel děkuje autorům ilustrací, fotografií i básnických děl za svolení k užití v této knize.

Knihu recenzovali:

Prof. RNDr. Bedřich Moldan, CSc., d. h. c.

Prof. PhDr. Dušan Lužný, Dr.

© Masarykova univerzita, 2016

© Hana Librová a Vojtěch Pelikán, Lucie Galčanová, Lukáš Kala, 2016

Ilustrace © Bohdan Lacina, Jaromír Libra (dřevoryt s. 31), 2016

Fotografie © Magdalena Burgr, Michal Hladík, David Musil,

Martin Nováček, Jaroslav Pangl, Tomáš Potočný, Lia Ryšavá,

Jan Řezníček, Jan Skalík, Matěj Stránský, Ivan Stříteský, Jan

Votava, Martin Vyhnaň, Aleš Záboj, Ludmila Zwachová, 2016

Layout © Eva Lufferová, 2016

ISBN 978-80-210-8454-4 (váz.)

ISBN 978-80-210-8412-4 (brož.)

ISBN 978-80-210-8603-6 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-8604-3 (online : ePub)

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-8412-2016

*Pandořina skříňka je otevřena.
Ne děti, ne vnuci, já sám přihlížím,
jak současnost překresluje mapy světa.
V korunách borovic rezavými jehlicemi,
na hladinách rybníků zeleným šlemem
jedovatých sinic. Najednou není kudy
poslat po vodě svůj záchranný člun z kůry.
U vádí, které zbylo z potoka, by se lépe
vyjímal karavana kočovných Tuaregů.
Už srpen barví javory krví
z prostřelených plic a celé národy
se vydávají hledat nový domov.
Jiné národy zatím upínají své naděje
k nočnímu nebi, kde vyhlížejí novou Zemi,
která je ve své vzdálenosti stovek
světelných let stejně nedosažitelná jako místo,
kde jsme se kdysi narodili.*

Radek Štěpánek, z rukopisů

Obsah

Předmluva	9
I. Úvod: Živáči hynou, máme své starosti	11
II. Některé výkladové klíče	23
II.1. Klíč univerzální: ^{KU} věrnost, soucit, odpovědnost	25
RÁMEČEK: Věrnost hnízdu	31
II.2. Klíč ontologický: ^{KO} vita activa a vita contemplativa	33
RÁMEČEK: Marie volila dobře	38
RÁMEČEK: Slovníček odvozený od pojmů Hannah Arendtové	38
II.3. Klíč psychologický: ^{KP} obrany ega, těžiště kontroly	39
RÁMEČEK: Seminární sonda A	45
II.4. Klíč motivační: ^{KM} teleologie, deontologie, etika ctností	46
RÁMEČEK: Seminární sonda B	56
II.5. Klíč teologický: ^{KT} správce, pastýř, sourozenec	57
RÁMEČEK: Dopis Dietricha Bonhoeffera z vězení rodičům	71
III. Věrnost přírodě a věrnost idejím	73
III.1. Environmentální žal	75
RÁMEČEK: Básník couvá	89
RÁMEČEK: Čin zebříček	90
RÁMEČEK: Zánik populace skokanů za kinem	91
III.2. Rozumní ekopragmatici	92
RÁMEČEK: Pokus o step	104

RÁMEČEK: Tělovýchovná služba přírody:	
návuk pořadových cvičení	107
III.3. Ne/věrní ochránci přírody	108
RÁMEČEK: Co se osvědčilo, na co si dát pozor, na co je třeba myslet	125
III.4. Zlá příroda. Protipřírodní subkultura	126
<i>spoluautor Vojtěch Pelikán</i>	
RÁMEČEK: Příjemná noc	139
III.5. Věrnost slovům a idejím, problém komparací	144
RÁMEČEK: Identitární znaky v mezinárodní „zelené seznamce“	156
IV. Pestří v běhu času	159
IV.1. Startovací zpráva: pestří v roce 1992	161
IV.2. Zpráva o pestrých po deseti letech	206
IV.3. Pestří po třiadvaceti letech	235
RÁMEČEK: Sociologická sonda o horku	266
IV.4. Děti pestrých	269
<i>Vojtěch Pelikán, Lucie Galčanová, Lukáš Kala</i>	
V. Závěr: paliativní ochrana rorýsů	293
VI. Literatura	299
Rejstřík	315
Summary	323

Předmluva

Příprava této smutné knížky přinesla hodně radosti.

- * Radost nám přinesla práce ve výzkumné skupince. Vojta, Lucie, Lukáš a já jsme společně přemýšleli o rodinách pestrých, v diskusích jsme koncipovali terénní výzkum a dohadovali se nad jeho výkladem. Nenápadně se do našeho soužití vkradly pojmy jako „štychvort“ nebo „jarmareční sestřih“. Sociolingvisté vědí, že takové šifry vznikají ve chvílích souznění, vyladění přístupu a názorů.
- * Byla pro mne velká radost na konci výzkumnické dráhy znovu navštívit rodiny pestrých. Sama už bych na to nestačila, ale doprovázela mne mladá kolegyně nebo mladý kolega, na nichž spočívala organizace terénní práce a záskok tam, kde jsem selhala.
- * Ve výzkumu dětí pestrých zažili moji kolegové radost z napínavého objevování nového. Výzkumem si připravili i další radost do budoucna, kdy se jejich zvukové a obrazové záznamy časem ještě více zhodnotí.
- * Ve chvílích radosti ze zkoumání skromného životního způsobu mně bylo líto, že se o ni nemůžeme podělit s Josefem Vavrouškem, iniciátorem toho všeho. Kdyby naše rozhovory v rodinách pestrých slyšel, na chvíli by znovu uvěřil, že existuje Třetí cesta.
- * Po radostech výzkumníků nás pak čekala radost spisovatelská, provázená obavami a nejistotou. Nezkalila ji ani úskalí elektronického zpracování rukopisu, protože nás jistou rukou provedla Michaela Kašperová.

- * Abych zjistila, je-li text vůbec ke čtení, vystavila jsem rukopis této knihy kritice studentů ve svém semináři. Byli vlídní, kritičtí a inspirativní.
- * Při psaní vzpomínám ještě na jednoho nebožtíka, na Tomáše Ryšavého. Byl typickým organizátorem kulturního života na malém městě a vyhraněným představitelem skeptiků mezi pestrými. Určitě by se mne zastal před čtenáři kritizujícími kapitolu o environmentálním žalu.
- * Paradoxní radost mi přineslo básnické ztvárnění environmentálního žalu ve verších Radka Štěpánka. Budou ji čtenáři sdílet?

Že bych teď, na konci předmluvy, mohla parafrázovat a pozměnit začátek úvodu: „Živáčci hynou, máme své radosti“? Tolik té radosti zase nebylo, aby vyvážila zármutek z reality, smutek plynoucí z environmentálního poznání a přemýšlení. Však čtenář uvidí.

V Brně 8. srpna 2016
Hana Librová

I.

Úvod: Živácci¹ hynou, máme své starosti

Mohou za to novináři? Strašit, či nestrašit?

¹ Označení „živáčci“, případně „živáčkové“, dobře vyjadřuje můj badatelský i autorský zorný úhel, protože prozrazuje můj emocionální postoj. Slovo jsem si vypůjčila od kolegy Antona Markoše, což zaručuje vědeckou adekvátnost; zároveň se dozvídám, že v kruzích pražských biologů už „živáček“ zdomácněl.

² V říjnu 2016 Světový fond na ochranu přírody tato data aktualizoval (WWF 2016). Podle přesnější metodiky došel k závěru, že pokles populací je dokonce 58%. Platnost těchto čísel bývá zpochybňována: vyjadřují průměrný pokles populací, které jsou dlouhodobě sledovány právě proto, že jsou spíše ubývající (Svobodová 2016). V našem kontextu však tato metodologická diskuse není podstatná. Důležitý je malý ohlas, který zveřejněná data vyvolala.

³ Zájem o přírodu, a zvláště o českou krajinu, byl součástí vlasteneckých postojů v 19. století, během druhé světové války (Librová 1988), ale i opozičním občanským postojem v desetiletích komunismu.

Na podzim roku 2014 zveřejnil Světový fond na ochranu přírody (McLellan et al. 2014) děsivou informaci o stavu života na planetě; konstatoval, že od roku 1970 počet obratlovců, savců, ptáků, plazů, obojživelníků a ryb klesl o 52 procent.² Šéfredaktor významného vědeckého časopisu *Environmental Values* Clive Spash reagoval expresivně; bez akademických okolků napsal, že použitý ukazatel Living Planet Index je spíše ukazatelem smrti než života (2015). Ještě dramatictější jsou zprávy o zániku bezobratlých organismů, například hmyzu (Čížek et al. 2009). U veřejnosti nevyvolávají tato alarmující sdělení adekvátní ohlas. Můžeme mít smrtelníkům za zlé, že žijí svými radostmi, starostmi a zájmy, že nesdílejí zděšení biologů? Pominu-li, že nás poutají osobní starosti, doléhají k nám znepokojivé zprávy o dění ve světě. Občan, který se chystá na dovolenou, pozorně sleduje bezpečnostní rizika v egyptských letoviscích, zajímá ho, jaký vliv na jeho životní úroveň bude mít výsledek hlasování ve Velké Británii, a všichni si klademe otázku, co životu v Čechách přinesou běženci ze Sýrie a z Afriky, a co prezident Donald Trump. Dnes sotva můžeme očekávat, že by nepřínivý vývoj ve společnosti probudil zájem o přírodu.³

Ani v okruhu svých kolegů neznám nikoho, kdo by se trápil drastickým úbytkem majkovitých brouků nebo zánikem populací slavíka modráčka. Jen tu a tam od nich slyším znepokojení nad urputným jihomoravským suchem. Jen zřídka-kdy slyším na ulici povzdech, že zmizeli vrabci, a jenom jako žertovnou kremelskou pikantérii vidím na internetu marné pokusy Vladimira Putina o záchranu ussurijského tygra.

Publicista George Monbiot popisuje „dosud nejhorší katastrofu 21. století – požár v Indonésii, dlouhý pět tisíc kilometrů. (...) Vypadá to zhruba tak, jak byste si představili peklo. Vzduch má barvu okru. Viditelnost se v některých městech snížila na třicet metrů. Vojenské lodě evakuují děti z ostrovů, některé se již udusily. V plamenech vymírají celé druhy zvířat... Jde o událost jednoznačně důležitější než cokoli jiného, co se právě teď děje kdekoli na Zemi.“ Monbiot se ptá: „Jak je možné, že se o tom téměř nedozvídáme?“ (2015b).

Když filozof Karl Jaspers píše „slepota vůči neštěstí druhých, tato chybějící fantazie srdce a vnitřní nedotčenost viděným zlem, toť morální vina“ (1991, s. 42), myslí jenom na provinění, kterého se svou nepozorností dopouštíme na lidských bližních. Tak jsme se to naučili; a proto se nezlobím, ani nedivím, že drastické strádání a chudnutí přírody nevyvádí občana z míry. Ale jak to, že nepřemýšlí ani o tom, že stav přírody ovlivňuje a bude ovlivňovat jeho život a život jeho dětí?

Jsou nezájmem veřejnosti o environmentální stav světa vinny sdělovací prostředky, které neposkytují dost aktuálních informací o vývoji životního prostředí? Fakt je, že zpravodaje deníků jednorázově zajímají jenom efektní konfliktní události, případně senzační návrat velkých šelem do české krajiny. Poučených analytických komentářů o složitých ekologických problémech se čtenáři dostává výjimečně. Je to bludný kruh: Redaktoři tisku, televizních a rozhlasových vysílání na svou omluvu uvádějí, že prostě píší/hovoří o tom, co zajímá čtenáře/posluchače; environmentální otázky k takovým tématům nepatří.⁴ Média tak reprodukují a zpětně posilují stereotypní nálady čtenářů a volky nevolky vycházejí

⁴ V České republice bývá občanská apatie vysvětlována jako pozůstatek totalitního režimu, který zničil zájem o jakékoliv veřejné záležitosti. V environmentálních otázkách je pasivita a nezájem českých občanů, projevující se i nevolí k aktivistům, evidentní (Librová 2014b).

⁵ Zde se dotýkáme takzvaných obraněga, o nichž pojednáme v kapitole II.3.

⁶ Toto na první pohled neškodné ředění informací snadno může vést k bagatelizaci environmentálních problémů.

vstříc mocenským strukturám, které environmentálním snahám většinou nepřejí. Clive Hamilton poukazuje na sociologický a politický rozměr zamlčování nepříznivých environmentálních skutečností, konkrétně klimatického rozvratu. Lobbying průmyslu, postaveného na spalování fosilních paliv, o environmentálních dopadech své činnosti vědomě lže a prostřednictvím médií záměrně „sype veřejnosti písek do očí“ (Hamilton 2014a, s. 335).

Jiní autoři se naopak domnívají, že se informacím o klimatických změnách téměř nedá vyhnout (Whitmarsh 2011). Jon Krosnick s kolegy ze Stanfordské univerzity doložil, že lidé ztrácejí o klimatické změny zájem, když si na základě množství informací uvědomí velikost a složitost problému i extrémní obtížnost jeho řešení (Krosnick et al. 2006, s. 34).⁵ Někteří psychologové, environmentální pedagogové i aktivisté doporučují sdělovat veřejnosti nepříznivé informace v malých dávkách⁶ a v šetrném balení, pokud vůbec. „Jen nestrašit!“ Hamilton a Kasser výstižně charakterizují tento opatrnický přístup většiny environmentálních organizací: „Neplašte koně!“ (2009).

Ustrašeností, vyplašeností snad všechny kultury pohrdaly. Základní kameny evropské kultury jsou položeny jasně: Mojžíšovo ujištění při vyvedení lidu z Egypta i základní evangelijní zvěst zní: „Nebojte se!“ Hans Jonas, filozof zabývající se etikou přírody v technické civilizaci, však upozorňuje na zvláštní případ strachu, na roli strachu při vzniku ekologické odpovědnosti. Dlouhodobé následky činnosti člověka nejsou vždy odhadnutelné vědeckými metodami, je třeba mobilizovat naši citlivost a intuici. Strach „má v lepší společnosti špatnou morální a psychologickou pověst, (...)“

musíme o něm znovu promluvit, neboť dnes je nezbytnější než v mnoha jiných dobách, když se při důvěře v dobrý chod lidských záležitostí na něj mohlo pohlížet jako na slabost malomyslných a ustrašených,“ píše Jonas v roce 1979 v *Principu odpovědnosti*, přeloženém na konci století i do češtiny (dle Jonas 1997, s. 316). Strach je dnes podle Jonase morální a intelektuální ctností. „Komu se proto tyto zdroje ‚bázeň a chvění‘ (...) nezdají být dostatečně vznešené pro status člověka, tomu nelze svěřit náš osud“ (s. 317).⁷ „Je třeba se také znovu učit účtě a hrůze, aby nás chránily před bludnými cestami naší moci“ (s. 318).⁸

Buď jak buď: To, co novináři nabízejí, mělo by stačit k hořečné shánce po odpovědi na otázku, co s tím. Takového postoje jsme ale dalecí. Zdá se, že hlavní příčinou není množství ani povaha nabídnutých informací, ale ochota a schopnost je přijmout.

Evoluční hluchota a evoluční příležitost

Naše hluchota k nepříznivým environmentálním informacím může být vykládána různě – například sociologicky, historicky, politologicky. Kloním se k výkladu evoluční psychologie a antropologie. Plyne z něho bohužel hloubka a rigidita problému: Nabádání k ekosystémovému a globálnímu myšlení, k ohledu na budoucí generace je adresováno tvorům, kteří nejsou k jeho přijetí evolučně vybaveni (Walletschek a Graw 1990). Naše psychika sdílí některé rysy s vyššími savci, především s primáty. I ty vlastnosti, které jsou specificky lidské, jsou evolučně prastaré, a tedy rigidní – 90 % času, po němž *homo sapiens* existuje na Zemi, strávil jako sběrač a lovec.

⁷ Netýká se dnes Jonasův názor i jiné než environmentální oblasti?

⁸ Podobně vyznívá antropologický názor B. Verbeeka, který varuje před „růžovými brýlemi“. Neohroženost, odvaha člověka riskovat byla kdysi evoluční výhodou, v době ekologické tísně je nebezpečným hazardem (Verbeek 1998). Autory, kteří naopak před strachem varují, najdeme snadno. Jonas výslovně polemizuje s názorem Ernsta Blocha, Jeana-Paula Sartra a Thomase Hobbese (Jonas 1997, s. 317). Například sociobiolog Konrad Lorenz považuje „úzkostný spěch a spěchající úzkost“ za jeden ze „smrtných hříchů“ civilizace (1990, s. 29). Sociologové často citují princip „sebenaplnňujícího se proroctví“ (Merton 2007). V univerzálním klíči se zmíním o konceptu odpovědného jednání A. Dobsona, k němuž nesmí být jedinec motivován odměnou nebo strachem.

⁹ Na tuto skutečnost upozorňovalo už klasické dílo *Meze růstu* (Meadows et al. 1972).

¹⁰ Wilson uvádí jako příklad biofilie v každodenním životě přitažlivost vody, nápadnou u dětí. Ve Spojených státech prý navštíví každý rok zoologické zahrady víc lidí než všechny sportovní akce dohromady. Zároveň Wilson upozorňuje na to, že biofilie neznamená vždy pozitivní vztah. Její součástí je i jakákoliv vazba na přírodu, včetně agrese, např. sklon dětí trýznit živé tvory.

Psychika našich evolučních předků se řídila smyslovým poznáváním a smyslovou libostí. Orientovala se na přežití jedinice den za dnem, k malé skupině, na níž existenčně závisel, a k prostoru limitovanému pěší chůzí. I dnes se každodenně rozhodujeme především na základě informací, které se vztahují k blízké budoucnosti,⁹ k malému okruhu lidí, zejména rodiny, a k blízkému místu. Zánik druhů, kácení tropických pralesů nebo strádání lidí, na něž někde v Jižní Americe dolehlo katastrofální sucho, to vše zůstává mimo naši spontánní pozornost. K tomu: Pro chování dnešního člověka, podobně jako pro jeho předka – prehistorického sběrače, jsou významné především jednoduché informace o rychlých a nápadných změnách, které dokáže zachytit pět smysly, nezprostředkovaně. Nepřehledná zprostředkovaná informace o složitých plíživých procesech, k nimž ty environmentální nepochybně patří, lidský mozek nevyburcuje.

Evoluce však formovala lidský vztah k přírodě i jinak. Tak jako jiné tvory vybavila i člověka *biofilii*, libostí vůči přírodě a potřebou se s ní spojovat (Wilson 1984).¹⁰ Lidská biofilie, opírající se o našich pět chatrných smyslů, je ve srovnání s biofilním instinktem jiných biologických druhů jistě slabá. Ztrátu přírodních senzoríů však nahradila kultivace lidské mysli a schopnost racionální úvahy. Po dlouhá tisíciletí nejvýznamnějším zdrojem přeměny biofilního instinktu do lásky k přírodě byla oslava přírodní krásy prostřednictvím umění. Bylo by ale nevděčné nezmínit se na tomto místě o snahách dnešní environmentální výchovy, o obětavé práci učitelů přírodovědných, ale i humanitních předmětů, vedoucích přírodovědných a ochránářských kroužků,

skautských oddílů. A také o inspiraci environmentálně citlivými rodiči a prarodiči.

Díky každodenní zkušenosti dokážeme přímým pozorováním vytěžit environmentální informace o lokalitě, v níž žijeme. Ale díky environmentálnímu vzdělání a díky cvičené senzitivě si dokážeme prostřednictvím vnímání konkrétního místa udělat dokonce obraz o situacích vzdálených, ba i globálních. Někteří potomci pravěkých sběračů a dědicové kultury minulých staletí dokáží citlivým pozorováním čerpat informace o přírodních dějích tak těžko uchopitelných, jako je změna klimatu. Slavná publicistka Naomi Kleinová (Klein 2014, s. 29) píše působivě a přesvědčivě: „Prostor, v němž se globální změny projevují, je výrazně místní: předčasně kvetoucí rostlina, neobvykle tenká vrstva ledu na jezeře, opožděný přilet stěhovavého ptáka. Všimát si tak jemných změn vyžaduje niterný, blízký vztah k určitému ekosystému.¹¹ A takové spojení vzniká jen tehdy, získáme-li hlubokou znalost určitého místa.“¹²

Situací, v nichž můžeme tuto cennou evoluční a kulturní vybavu využít, však dramatickým způsobem ubývá. Jak se to v realitě stává, zubožená příroda přestává budit zájem. Naomi Kleinová připomíná, že příležitosti k poznání velkých environmentálních problémů prostřednictvím pozorování místa se vytrácejí i v důsledku urbanizace a prostorové mobility: „Své domovy opouštíme s lehkostí – za novou prací, novou školou, novou láskou. Znovu a znovu se tak odřezáváme od jakéhokoli vědění, které jsme stihli nashromáždit. (...) Ale i každodennost těch, kteří zůstávají na místě, je stále více odtržena od fyzické skutečnosti místa, v němž žijí. Protože jsme od okolí oddělení našimi klimatizovanými domy, auty

¹¹ Jen málokdo si všiml, jak v naší krajině i ve městech přibýlo krkavcovitých ptáků – strak, vran, sojek. A skoro nikdo neví, co jejich výskyt znamená etologicky a ekologicky.

Významný francouzský žurnalista Jean-Luc Porquet nabízí v článku „Nic na čelním skle“ (2016), publikovaném v satirickém týdeníku *Le Canard enchaîné*, lidový entomologický indikátor, který má ve své prostotě dramatický obsah: Před dvaceti lety museli automobilisté po jízdě zemědělskou krajinou čelní sklo čistit, dnes zůstává čisté.

¹² „*Slunce září ze všech svých prosincových sil, / ale až k zemi neproniká. / Zatímco na vrcholcích stromů už taje, / v přeslenech bršlice, hladýše a divoké mrkve se jinovatka drží / stříbrných nítí babího léta. / Už třetí rok jsme se pro jmelí vydali blátivou cestou, / stejnými místy, kde jsme dříve zapadali do sněhu,*“ píše v básni *Štědrý den* Radek Štěpánek (2016).

a kanceláři, změny v přírodním světě nás snadno míjejí“ (s. 29). Tragický je začarovaný kruh: „Změna klimatu, které si nestačíme povšimnout, mezitím pilně rozšiřuje řady vykořeněných. Přírodní katastrofy, neúrody, hladovějící dobytek, etnické konflikty o tenčící se zdroje každý den nutí víc a víc lidí opustit své domovy. S každou migrací je ztraceno další zásadní spojení s místem a lidí schopných naslouchat Zemi je méně a méně“ (tamtéž).

Dnešní vývoj, který beztak devastuje přírodu lidskými nároky a ekonomickým provozem, ji ještě dál ničí tím, že oslabuje vztah člověka k přírodě jako k biofilmu zdroji libosti a k předmětu lásky, které se lidská kultura učila po tisíciletí. Posiluje primitivní část naší evoluční a kulturní výbavy, jež se sobecky orientuje na přežití jedince ze dne na den a na prosperitu vlastních potomků.

K pojednání o evoluční dimenzi je třeba dodat: Nezaměňujme problém evoluční hluchoty vůči poškozování přírody s otázkou všeobecného lidského sosectví, o němž jsou přesvědčeni neodarwinisté (za mnohé např. Ridley 2000). Pro náš problém není relevantní ani tvrzení jejich odpůrců o altruistické a kooperující podstatě člověka. Schopnost lidí navzájem spolupracovat, které se George Monbiot chytá jako záchranného stébla (2015a), může ekologickou rizikovost *homo sapiens* naopak ještě dál posilovat.

O čem je kniha?

Zase o ekologicky příznivých způsobech života. V knížce *Pestří a zelení* jsem se v roce 1994 snažila odpovědět na otázku, zda na začátku devadesátých let, v době všeobecného stupňování spotřeby, u nás existoval způsob života, který lze označit jako *dobrovolná skromnost*. Pokud ano, jak takový život vypadal? Po desíti letech jsem se do zkoumaných domácností vrátila s hypotézou, že skromný život obsahuje některé rysy *ekologického luxusu*. Teoretický rozbor tohoto fenoménu, historické analogie a výsledky výzkumu jsem v roce 2003 zveřejnila ve *Vlažných a váhavých*. Zabývala jsem se otázkou, jakou roli by mohl ekologický luxus hrát v šíření ekologicky příznivého života, jež někteří autoři předpokládají (Elgin 1981; Grigsby 2004; Alexander 2015). Kniha, kterou držíte

Těžištěm knihy je empirický výzkum.

v ruce, se snaží uvažovat o životním způsobu prostřednictvím některých dalších teoretických souvislostí, z hlediska ontologické podstaty, psychologických postojů, individuálních motivací i z hlediska religionistického.

Těžištěm knihy však zůstává výzkum rodin. Za téměř čtvrt století, které uplynulo od prvního výzkumného kontaktu, jsem si ke svým respondentům vytvořila přátelský vztah. Pravidla sociologického výzkumu ovšem výzkumníkovi ukládají takovou skutečnost reflektovat a vzít v úvahu v interpretacích.

Text, který začínáte číst, vychází z ještě jednoho základního postoje autorky: Na rozdíl od většiny (ne-li všech) sociologických prací na environmentální témata mi leží na srdci především prosperita přírody. Tuto konfesi nedokážu vyjádřit lépe než slovy kolegy Bělohradského: „Být na straně motýlů je kategorický imperativ dnešní doby.“¹³

Tato knížka rozšířila soubor zkoumaných objektů i mimo skromné domácnosti. Čtenářům představím takzvané *ekopragmatiky* (kapitola III.2.), kteří považují sami sebe za *rozumné*. Nelpí na podobě takzvané původní přírody, prý je třeba smířit se s jejím zánikem; je racionální věnovat se tvorbě nového (polo)umělého světa, v němž bude dobře lidem. Vztah k zanikající přírodě však může být i zásadně jiný, může mít povahu environmentálního žalu (kapitola III.1.). Znamená to, že kdo je zarmoucený, *věrný*, není rozumný? Šťastným povahám se daří transformovat žal do ochrany živáčků v terénu (kapitola III.3.).

Věrné nemusíme hledat jenom mezi terénními ochránci přírody. Věrnost přírodě může být obsažena v četných variantách každodenního životního

způsobu. Krátce se zamyslíme nad životem v komunitách (kapitola III.5.), hrdiny této knihy však budou především jednotlivci a rodiny, které jsme měli možnost pozorovat ve třech etapách zmíněného empirického longitudinálního výzkumu (kapitoly IV.1., IV.2., IV.3.). Po úvaze jsme se s nakladatelem rozhodli, že reference o výzkumech z let 1992 a 2002 přetiskneme z publikovaných monografií, v původním znění, jen s nezbytnými úpravami. Předpokládáme, že tento přístup čtenáři usnadní sledovat vývoj ekologicky příznivého životního způsobu v běhu času i vývoj optiky autorky během čtvrt století.

Kapitola III.4. přinese většině čtenářů překvapení. Nahlédne v ní do subkultury, která míní, že příroda není krásná ani dobrá, že ji člověk nemusí mít rád. Vojtěch Pelikán v ní poukáže na existenci „zelených počítačovníků“.

Tato kniha vznikla ve výzkumné a autorské spolupráci s mými žáky, Vojtěchem Pelikánem, Lukášem Kalou a Lucií Galčanovou. V kapitole o *dětech pestrých* (IV.4.) se tato trojice – na základě terénního výzkumu – zamýšlí nad tím, zda existuje mezigenerační přenos environmentálních ctností. Provedli i výzkum *nových pestrých*, který si klade otázku, zda se dnes bez této generační návaznosti formují nové ekologicky příznivé životní způsoby.¹⁴

Na několika místech jsem do textu vložila verše jihočeského novináře Radka Štěpánka. V širším slova smyslu je i Radek mým žákem,¹⁵ protože studoval náš obor. Lichotíme si příliš, když v tomto absoloriu vidíme zdroj přesvědčivé exaktnosti jeho veršů?

¹³ Bělohradský tento výrok pronesl v pořadu *Nedej se!* v únoru 2002.

¹⁴ Výsledky výzkumu v této knížce zveřejněny nejsou; budou zpracovány jako stať pro odborný časopis.

¹⁵ Výslovně se Radek hlásí ke svému učiteli Zbyňku Ulčákovi, také básníkovi, jakkoli jiného rodu (Ulčák 2015).

Knížka obsahuje množství poznámek „pod čarou“. Je to důsledek autorské snahy, aby výklad hlavního textu nepřeskakoval z jedné úrovně obecnosti na jinou, aby byl text přijatelně čtivý. Moje snaha o logiku a přehlednost textu, možná podporovaná učitelským návykem, šla ještě dál: vedla mne k tvorbě pěti *výkladových klíčů*, umístěných ve II. oddílu. Nabízím v nich stručný nástin teoretických konceptů, které mohou vést k lepšímu pochopení a prohloubení empirických kapitol. Odkazy ke klíčům budou naznačeny horním indexem: klíč univerzální,^{KU} klíč ontologický,^{KO} klíč psychologický,^{KP} klíč motivační,^{KM} klíč teologický.^{KT} Je možné výkladové klíče ignorovat a oddíl II. přeskočit? Koncipovala jsem text tak, že to možné je, ale myslím, že by to byla škoda. Abych čtenáři orientaci v klíčích a v základních pojmech usnadnila, na přímluvu studentů-seminaristů vkládám do knihy jako záložku ТАНАК, který připravila Michaela Kašperová.

Knihy má ještě jeden netypický prvek: do kapitol jsou včleněny tematicky přílehlavé RÁMEČKY, často momentky ze života. Doufám, že čtenáře nebudou rušit, že je ocení jako dokreslení látky a jako osvěžení.

Patřilo by se, abych se na závěr úvodu vrátila k podtitulu knihy a vysvětlila, co míním manýristickým označením „ekologická zpozdilost“. Kdo a proč je vlastně zpozdilý? Ekopragmatik, zdůvodňující technická opatření výpočtem ekosystémových služeb? Nebo básník, zoufalý nad vysychající tůň? Nebo aktivisté, přenášející přes dálnici migrující skokany zelené? Odpověď nechávám na tichém porozumění, které se, jak doufám, mezi autorkou a čtenářem/čtenářkou vytvoří během četby.

II. Některé výkladové klíče

II.1. Klíč univerzální:^{KU} věrnost, soucit, odpovědnost

¹⁶ „Rozumností“, „rationalitou“, „rozumem“ se obecně myslí schopnost lidské mysli zobecňovat zkušenosti, rozhodnout a jednat na základě rozvahy.

¹⁷ Nemusíme myslet jen na lovecké nástrahy, pastí a vábničky. Na lsti spočívá značná část zemědělského hospodaření, například produkce mléka, rychlení plodin, šlechtění i genové inženýrství. Schopnost rozumu vyžrát na přírodu je možná zdokonalenou lstí, kterou si připravují přírodní tvorové navzájem. Například Michael Steele s kolegy exaktně popsal praktiky veverka klamajících druhů při ukrývání ořechů (Steele et al. 2008).

¹⁸ Pozornost konverzace i vědy spíše přitahuje antonymum věrnosti – podvod či zrada. „Zrada a proradnost ve středověku“ byla například tématem konference historiků a lingvistů, která se konala v roce 1995 v Montpellier (Univerzita Paul-Valéry 1995). Susan Blumová zase zkoumá vnímání pravdy a podvodu v tradici čínské, japonské a židovské (2007).

¹⁹ Ze *Starých pověstí českých* Aloise Jiráčka známe Bruncvíkova lva, který se stal jako obraz věrnosti symbolem českého státu. V pověstech a pohádkách jiných kultur není hodnota věrnosti tak jednoznačná. Například hrdina romských pohádek je mazaný; ví, jak vyžrát na zdánlivě všemocné „gádže“.

Události ve světě nám brání odtrhnout oči od zpráv a v klidu pozorovat krajinu a živáčky kolem. Ostatně, je o co stát? Co bychom uviděli? Některá „naše místa“ zmizela, jiná to mají spočítáno; zdá se, že nezbývá než pokrčit rameny. Někteří z nás však zůstávají přírodě věrní a zajímají se o ni o to víc, že je slabá a ničaná. Je věrnost založena na soucitu, nebo na odpovědnosti? Opírá se ekologicky příznivé chování o rozumovou úvahu, nebo vzniká intuitivně? Jsou rozumnost¹⁶ a věrnost protikladné, vylučují se navzájem? Má vůbec smysl uvažovat o věrnosti, když vztah lidské společnosti a přírody byl a v mnohém ohledu je postaven na antagonismu a na lstivém využívání přírody?¹⁷ Jaký má věrnost vztah k antropocentrismu?

Na tyto otázky nedokážu uspokojivě odpovědět. Spíše jen naznačují zorný úhel, jímž bude tato knížka nahlížet na environmentální problémy. A nabízím čtenáři ještě jedno vodítko – výkladové klíče. První jsem nazvala *univerzální*, protože má přímý nebo nepřímý vztah k celému textu. Je opatřen horním indexem,^{KU} na který budu odkazovat.

Slovo *věrnost* v každodenním životě neuslyšíme.¹⁸ Vzbuzuje jakousi plachost; snad proto, že je naplněno – nám se zdá, že přeplněno – kladně hodnotícím obsahem. Bez rozpaků a naplno hovoří o věrnosti morálně nabádací literární žánry – náboženská kázání, pohádky a pověsti.¹⁹ Dlouho jsem marně hledala, na co bych navázala ve filozofické a etické literatuře. Nakonec jsem, jako odměnu, našla zmínku o věrnosti dokonce přímo v poloze environmentální, u filozofa Hanse Jonase: „I kdyby byl v našem zpustošeném

životním prostředí pro naše potomky možný život, jenž je hoden názvu lidský, přesto by měla plnost života na Zemi, kterou vytvořila dlouhodobá tvořivá činnost přírody, kvůli sobě samé nárok na naši ochranu. (...) Jako ti, kdo byli vytvořeni přírodou, dlužíme příbuznému celku jejich výtvorů věrnost“ (Jonas 1997, s. 203). Pohled Hanse Jonase tak připomíná pozdní fázi hlubinné ekologie. Pokud vyloučíme z pojetí věrnosti dualistický pohled, uznáme-li ve shodě s neantropocentrickou hlubinnou ekologií, že jsme součástí jednoty přírody (Næss 1973), potom je věrnost bytostnou, naprostou a neproblematickou samozřejmostí. Být věrný přírodě znamená prostě být věrný sám sobě.

Sociologický zorný úhel této knížky je však složitější. Věrnost není stav mysli; je to způsob chování, čin, který patřil k základním rytířským ctnostem. Jak se to ve skeptické západní kultuře stává, věrnost vyvolala i posměváčkovskou reakci. Proslulým obrazem pošetil věrnosti je *Důmyslný rytíř Don Quijote de la Mancha*. Jindy v protikladu vůči příliš kladným a vážným hrdinům budí sympatie čtenářů a diváků komedií obratné podrazy podvodníků, kteří se rychle orientují ve složité situaci. Je to ale zvláštní druh šikovné lstivosti; lstivost vůči úřadům a vůči nemotorným troubům vlastnicím moc. Navzdory těmto a dalším relativizacím zůstává odpudivá zrada vůči důvěřujícímu partnerovi, dítěti, milence nebo příteli,²⁰ krátce, vůči bezbrannému tvorovi.²¹

Ambivalentní postoj k věrnosti je přítomný už ve starověké kultuře. Řecký hrdina Odysseus řešil svízelné situace se lstivostí, kterou bychom dnes označili jako účelovou. Elegantní vrtkavost a nevypočitatelnost řeckých bohů a bohyň, typická i pro samotného Dia, kontrastuje se Smlouvou Hospodina

²⁰ Slova „přítel“, „přítelkyně“ je mi líto. Kdysi vyjadřovalo vzácný věrný vztah založený na duševní či duchovní spřízněnosti; dobře ho vyjadřoval pojem německých romantiků „Busenfreund“. Dnes se jím hemží lidová čeština; označuje partnera v nesezdaném soužití nebo partnera homosexuálního.

²¹ Naše národní opera *Prodaná nevěsta* je přehlídkou různých podob věrnosti a klamu. Podezření ze zrady na milované Mařence se ukáže jako falešné. Chytrost, s níž Jeník vítězí nad dohazovačem Kecalem i těžkopádným kockavcem, může být sice chápána jako výraz morální problematičnosti Čechů, jisto je, že podvedený Vašek je preferovaným synem bohatého sedláka Michy. Ostatně, nejde o zradu důvěry, nejde o podraz: Vašek od Jeníka nic neočekává. V závěru sbor oslavuje věrnost: „Dobrá věc se podařila, věrná láska zvítězila.“

²² Pojem „loajalita“ má historické kořeny. Byl spojen s feudálním systémem, nevyjadřoval věrnost jako ctnost plynoucí z lásky, ale výsledek rozumové rozvahy; loajalita byla řádným plněním lenních povinností.

²³ „Láska“ je, podobně jako „věrnost“, zvláštním způsobem devalvovaná. Mohli bychom se domnívat, že díky své emotivitě není v environmentalistickém diskurzu přítomná. Na „lásku k přírodě“ v něm však narazíme poměrně často. Vrátime se k ní v kapitole III.1. o environmentálním žalu vědkyň.

²⁴ Ne nutně; historie zná věrnost, slepou oddanost krutovládčům.

uzavřenou s židovským lidem. Biblické texty hovoří o věrnosti jako stálosti a trvalosti s jakousi naléhavostí a bez metaforického zašifrování, jež je jinak v Písmu obvyklé. Věrnost tu není chápána jako rozumářská, výhody přinášející loajalita,²² je spojena s *milosrdenstvím*, se slitováním.

„Nezatajil jsem tvé milosrdenství a věrnost velkému shromáždění“ (Žalm 40,11).

„Všechny stezky Hospodinovy jsou milosrdenství a věrnost pro ty, kteří dodržují jeho smlouvu a svědectví“ (Žalm 25,10).

Nechám-li stranou bohorovné vědce, kteří pomocí intelektualizace^{KP} bagatelizují ekologické škody, většina Evropanů se shodne, že příroda je dnes slabá a ničená. To je v naší kultuře s jejím starozákonním a křesťanským příkazem milosrdenství a s ideálem rytířství důvod, abychom zůstali přírodě věrní. Matt Ferkany (2011) hovoří o slitování jako o součásti environmentálních ctností.^{KM}

Věrný obětavý cit pro druhého však v přírodě není všeobjímajícím asketickým univerzálním altruismem, který vychází z tíživého sebezapření. I v mezilidských vztazích to bývá tak, že jsme schopni obětavosti především vůči těm, k nimž chováme *lásku*,²³ mírněji řečeno, vůči těm, v nichž máme *zalíbení* – další biblické slovo. Skrytým předpokladem lásky je přitom názor, že objekt naší věrnosti je *dobrý*.²⁴ Neodhodláme se láskyplně pečovat o tvory, jichž se bojíme nebo kterých se štítíme, o patogenní bakterie nebo o parazitní hmyz.

Jako mocnou, krutou a zlou chápali lidé přírodu po dlouhé věky, po něž byli bezprostředně závislí na jejích rozmarech. Jako všeobecně sdílenou hodnotu jsme přírodu přijali teprve s naší civilizační převahou. A přece je představa o *dobré*

přírodě v naší kultuře hluboce zakořeněna. Podle Starého zákona „Bůh učinil rozmanité druhy zemské zvěře i rozmanité druhy dobytka a rozmanité druhy zeměplazů, viděl, že je to dobré“ (Genesis 1,25).²⁵ Svatý Augustin ve 4. století našeho letopočtu vyjadřuje ve *Vyznáních* myšlenky, které můžeme dnes číst jako v pravém slova smyslu ekologické: „Tak jsem konečně úplně jasně seznal, že jsi všechny věci stvořil dobré, (...) a ač jsi všech neučinil stejnými, přece všechny jsou, poněvadž každá jest dobrá sama v sobě a souhrn všech jest velmi dobrý“ (dle Augustin 2006, s. 211).²⁶

V pátrání po obecných zákonitostech, platných pro přírodu i společnost, obdivovali přírodu jako dobré boží dílo myslitelé osvícenství. Jevila se jim jako *dokonale hospodářící domácnost*. „Příroda je skutečný hospodář: zvířata, mezi nimiž nevidíme jakoukoliv vazbu, si mohou být navzájem prospěšná,“ píše v 18. století pastor a přírodovědec Gilbert White (cit. dle Worster 1985, s. 8). V „ekonomii přírody“ oceňovali precizní mechanickou funkčnost Stvořitelova díla a snažili se ji spojit s představou o laskavosti Boha ke stvořeným bytostem (Worster 1985, s. 44).²⁷

Vyvrcholením této myšlenkové linie se ve 20. století stala ekosystémová ekologie, formulovaná E. P. Odumem (1953). Podle ní příroda představuje systém, který se prostřednictvím koloběhu látek a energie rozvíjí k ustálenému, druhově bohatému stavu. Ekosystémová stabilita je v „klasické ekologii“ implicitně chápána jako žádoucí a dobrá.²⁸

Nemyslíme-li zrovna na názory vědců, naše intuitivní chápání dobré přírody významněji ovlivnila jiná myšlenková linie: Spojení přírody s dobrem je estetické a duchovní povahy, nechává bez povšimnutí nebo přírodě odpouští

²⁵ Jak připomíná Erich Fromm a jak to neshledává náhodným, Bůh v První knize Mojžíšově konstatuje, že jeho přírodní dílo je dobré, opakovaně a stupňovaně, s důrazem na zvláštní hodnotu dokonaného celku (Fromm 1993, s. 133–134).

²⁶ Tuto myšlenku najdeme i v dílech mystiků, nahlízejících velikost vesmírného celku a důmysl stvořených tvorů (např. Basil z Cesareje, Bernard z Clairvaux, Hildegarda z Bingeny).

²⁷ Donald Worster připomíná, že optimismus těchto osvícenců se ocitl na tenkém ledě, když politický filozof Thomas Hobbes popsal přírodu jako místo konfliktu, strachu a násilí (s. 45).

²⁸ Pojetí ekologické stability bylo v osmdesátých letech nahrazeno výkladovým modelem stojícím na principu konkurence. Značná část environmentální osvěty a výchovy však doposud vychází ze statického pojetí ekosystémů (Plesník a Petříček 2012). Je konečnou možností, že je pro utváření pozitivního postoje k přírodě vhodnější než model dynamický.

²⁹Ostatně i já v teologicky pojaté kapitole II.5. této knížky vyjádřím pochybnost o soucitu jako podstatě vztahu člověka a přírody. Pastýřským soucitem se skláníme k přírodě těžce strádající; jinak, kde je to ještě možné, „příroda si pomůže sama“, jak zní intuitivní lidový názor. Za adekvátní považují vztah sourozence, případně vztah odpovědnosti – principy, které mají ekologickým škodám zabránit.

takzvané „přírodní zlo“ (kapitola III.4.), založené na predaci a konkurenci. Od dob pozdní antiky až po dnešek se láska k dobré přírodě odvozuje z obdivu k její *kráse* (Stibral 2005). Idealistická filozofie, ovlivněná myšlením J. G. Herdera a Goethovým *Fragmentem o přírodě*, oproti osvícenské mechanistické redukci a kauzálnímu výkladu zdůraznila hloubku a hodnotu přírodního jsoucna. Příroda se stala romantickým výrazem aristokratických zájmů a emblémem národního sebevědomí. Když v tomto myšlenkovém terénu, posilovaném stupňujícím se procesem individualizace (Librová 2010), expandoval do krajiny průmysl a drasticky ničil přírodní krásy, věc byla hotová: Zrodila se ochrana přírody jako kulturní fenomén, v němž hrál rostoucí roli *soucit*.

Navzdory hlubokému kulturnímu ukotvení není princip soucitu k přírodě přijímán se samozřejmostí, a to ani v environmentální etice. Její egalitářské proudy kriticky poukazují na *antropocentrickou* povahu soucitu. Soucit předpokládá vztah dominance a *benevolence* (Frasz 2005), a tak není v souladu s přesvědčením hlubinné ekologie o jednotě všech bytostí a náhledem některých větví ekofeminismu, které soucit chápou jako projev patriarchálního pojetí světa (Librová 1994, s. 81–88; Šmídová 2009). Další rovnostářské pochybnosti o adekvátnosti soucitu se strádající přírodou tkví v – empiricky podložených – dokladech o stírání hranic mezi lidmi a zvířaty, kterým se v posledních letech věnuje řada vědeckých prací jak z oblasti přírodních věd (Lehečková 2016), tak i teologie (Deane-Drummond 2014).²⁹

Pro tuto knížku jsou významné pochybnosti, které vůči soucitu vznášá politolog Andrew Dobson. Nepovažuje soucit za adekvátní odpověď na dnešní velké environmentální

problémy. Navrhuje nahradit charitativní emocionální koncept „milosrdného Samaritána“, vedený etikou ctností a povinnosti,^{KM} racionálním principem *environmentální odpovědnosti* a principem „ekologického občana“.³⁰ Ten činí svobodné rozumové rozhodnutí jako viník, který velikostí své ekologické stopy překračuje únosnost planety. Kdo profituje z ožebračování Země, měl by se obrátit k odpovědnému jednání snížením své spotřeby (Jonas 1997; Dobson 2003, s. 54). Lze však nalézt empirický doklad environmentální odpovědnosti, onoho odpovědného občana, v realitě?

Prvním krokem v hledání odpovědi může být rozlišení *etiky smýšlení a etiky odpovědnosti*, které navrhuje Max Weber (1998, s. 288–289). S etikou smýšlení se setkáváme často, většinou v poloze rétorické. Bývá přáním, které je otcem myšlenky. Etika odpovědnosti je střízlivá; racionálně počítá s tím, že lidé nejsou dokonalí. V oblasti environmentálních problémů je rozdíl mezi etikou smýšlení a etikou odpovědnosti obzvláště významný. Nápadně se projevuje v rozporu mezi všeobecně sdílenou hodnotou přírody, nefalšovaným postojem „mám rád přírodu“ na straně jedné, a každodenním environmentálně škodlivým jednáním na straně druhé.

Je vůbec otázka, zda jedinec, ať jakkoli odpovědný, může zmírnit dnešní pokročilý stav ekologických škod a jeho nepříznivý vývoj. O efektu odpovědnosti, pokud je chápána jako individualizovaný životní styl, zejména takzvaná „zelená spotřeba“, pochybuje opakovaně Michael Maniates. V textu s ironizujícím názvem *Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?* (2001) kritizuje alibistický

³⁰ Téma environmentální odpovědnosti je v odborné literatuře hojně rozšířeno. Lukáš Kala našel v listopadu 2009 v databázi společnosti Elsevier Scopus 241 článků obsahujících spojení „environmental responsibility“. Zároveň pochybuje o poznávací hodnotě těchto textů (Kala 2014, s. 15).

a klamavý přesun environmentální odpovědnosti ze společnosti, politických a ekonomických struktur na jedince.

Věrnost hnízdu

Koncem dubna se k nám vracejí rorýsi po dlouhém letu ze střední a jižní Afriky. Po celé léto pak bývá atmosféra města až do tmy podmalována křikem obratných letců prohánějících se nad střechami domů. Prý volají „cizí, cizí!“.

Pár neletí ze zimoviště společně, setká se až na hnízdišti. Dodnes vědci neumějí vysvětlit neomylnost, s níž najde na tak dlouhé trase svou oblast, své město, svůj dům a své hnízdo. Bývá zbudováno na místě vypadnuté cihly v římse starého domu, v dutině po chybějícím kusu omítky pod okapem, za větracími otvory podstřešního prostoru v panelovém domě.